

CHAPTER «HISTORICAL SCIENCES»

SOURCE CRITICS AS A COMPONENT OF HISTORICAL SCIENTIFIC RESEARCH IN THE UNIVERSITY COURSES OF IVAN KRYPYAKEVICH IN 1918 AND 1922: THE RELEVANCE OF USING EXPERIENCE

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧА КРИТИКА ЯК СКЛАДОВА ІСТОРИЧНОГО НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ В УНІВЕРСИТЕТСЬКИХ КУРСАХ ІВАНА КРИП'ЯКЕВИЧА 1918 ТА 1922 РОКІВ: АКТУАЛЬНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ДОСВІДУ

Inna Moroz¹

DOI: <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-436-8-3>

Abstract. *The subject of the study* is interpretation of the concept of historical sources critics, its structure and tasks in the university courses of I. Krypyakevich in 1918 and 1922. *The research methodology* is based on the principle of historicism, general research methods of analysis and synthesis, induction and deduction, as well as historical-genetic, historical-comparative, problem-chronological. *Purpose.* On the basis of unpublished archival material show Krypyakevych's contribution to the development of source critics, in particular its structure, subject of research, tasks, as well as promotion and improvement of the best achievements of European historical science in this area on Ukrainian material. *Conclusion.* In the university courses of 1918 and 1922 of the Lviv historian Ivan Krypyakevich, the main questions of the theory and methodology of historical research, in particular source studies, are revealed. He formulated definitions, tasks and the subject of internal and external critics, revealed their structure. The scientist is involved in the formation of source studies as an educational

¹ Candidate of Historical Sciences (Ph.D.), Associate Professor, Associate Professor at the Department of History of World Ukrainians, Taras Shevchenko Kyiv National University, Ukraine

university discipline. He defended the status of historical research as a full-fledged scientific research with its specific methods. The analyzed courses of 1918 and 1922 allow us to trace the evolution and transformation of his ideas regarding the scheme and techniques of source analysis. Their involvement in the scientific circulation will allow to determine the degree of independent contribution of I. Krypyakevich in comparison with the Western European basis in the development of the theoretical and methodological foundations of source studies. The recommendations of the Lviv historian do not lose their relevance.

1. Вступ

Джерелознавча критика – один з ключових етапів наукового досліджу. Після етапу джерелознавчої евристики дослідник переходить до стадії джерелознавчого аналізу, який покликаний визначити ступінь достовірності джерел і репрезентативності джерельної інформації. Одним з тих, хто доклав максимум зусиль до розвитку вітчизняного джерелознавства, зокрема теоретичного, був видатний львівський історик Іван Петрович Крип'якевич. Він безпосередньо розробляв проблематику джерелознавчої критики, виробляв правила та прийоми опрацювання джерел.

Мета: на основі неактуалізованого архівного матеріалу показати внесок І. Крип'якевича в розвиток розробки джерелознавчої критики

Завдання: розкрити бачення істориком структури історичної критики, предмету дослідження, завдань, а також пропагування і вдосконалення найкращих здобутків європейської історичної науки в цій царині на українському матеріалі.

Методологія дослідження базується на принципі історизму, загальнодослідницьких методах аналізу та синтезу, індукції та дедукції, а також історико-генетичному, історико-порівняльному, проблемно-хронологічному.

Наукова новизна: дане дослідження з історії джерелознавчої думки базується на матеріалах неопублікованої наукової спадщини Івана Крип'якевича (частково нами згадуваних лекційних курсів 1918–1919 рр. та вперше цитованого семінарського курсу 1922 р.). Введення до наукового обігу пам'яток історіографії, зокрема неактуалізованих лекційних та семінарських курсів, розширює палітру наукових зацікавлень І. Крип'якевича та сприяє розвитку джерелознавства

історії України як системи знань, формуванню цілісної картини історії вітчизняного джерелознавства, а також спонукає до подальшої розробки, вдосконалення теоретико-методологічних засад теоретичного джерелознавства.

Крім того, аналізовані курси становлять науковий інтерес для філологів як приклад наукової та розмовної мови 20-х рр. ХХ ст., яку вживали в Галичині. В роботі доводиться, що українське джерелознавство розвивалось не ізольовано, а в руслі розвитку світових тенденцій. Актуалізовані університетські курси демонструють зв'язки з передовою на той час західноєвропейською методологією.

Актуальність. Поділ на внутрішню і зовнішню критику, який був привнесений і запроваджений німецькими і французькими методологами ще наприкінці ХІХ ст. та був загальноприйнятим до 60-их років ХХ ст., не втратив своєї актуальності і зараз. Частина сучасних джерелознавців дотримується його. Якщо навіть взяти за основу твердження, що цей поділ втратив свою домінуючу позицію, субструктурні складові внутрішньої і зовнішньої критики залишаються актуальними і функціональними.

Безперечно, поради класика збагатять дослідницький арсенал молодих науковців, незважаючи на появу нових прийомів проведення наукового дослідження. Особисто мною матеріал використовувався в рамках викладання курсу «Науково-дослідна робота історика».

Наукова критика (аналіз) історичних джерел є одним з найважливіших елементів науково-дослідницької роботи. Українське джерелознавство кінця ХІХ – початку ХХ ст. розвивалось в контексті ідей західноєвропейського джерелознавства.

Розробці джерелознавчої критики сприяло поширення ідей позитивізму. Наприкінці ХІХ ст. з'являється концепція зовнішньої і внутрішньої критики як етапів опрацювання історичних джерел. Завдяки роботам основоположників і класиків позитивізму Е. Бернгейма, Ш. В. Ланглуа і Ш. Сеньобоса поділ джерелознавчої критики на дві стадії – зовнішню і внутрішню – утверджується і превалює до 60-х років ХХ ст. Праці німецького дослідника Е. Бернгейма «Вступ до історичної науки» та французьких джерелознавців Ш. – В. Ланглуа та Ш. Сеньобоса «Вступ до вивчення історії» були найбільш цитованими у своїй галузі та зазнали значної кількості перевидань.

Е. Бернгейм вважав, що, насамперед, потрібно встановити, чи можна взагалі довіряти джерелу (зовнішня критика), тільки після чого на етапі внутрішньої критики можна визначити цінність і доказовість свідчень [1, с. 50]. Ш. – В. Ланглуа та Ш. Сеньобос сприймали зовнішню критику як «підготовчу», яка здійснює попереднє дослідження зовнішніх особливостей джерела (папір, письмо, особливості мови, форма тощо). На етапі внутрішньої критики історичних джерел з'ясується достовірність історичних фактів.

Отже, до завдань **зовнішньої критики**, або критики походження джерела, входило:

- встановлення часу й місця виникнення джерела;
- з'ясування особи його автора (авторів);
- вивчення обставин виникнення джерела;
- виділення з первинного тексту пізніших нашарувань (авторських, цензурних, редакторських);
- розшифрування незрозумілих місць, скорочень, пояснення термінів;
- встановлення і виправлення помилок у тексті;
- вивчення зовнішніх ознак джерел;
- оцінка його справжності, оригінальності та виявлення підробок.

Внутрішня критика джерела спрямовувалась на аналіз його змісту, встановлення цінності і вірогідності фактів досліджуваних джерел і включала:

- інтерпретацію (тлумачення);
- встановлення достовірності;
- цінності джерельної інформації;
- з'ясування ідейного задуму;
- визначення повноти джерела (наявність і причини замовчувань, перекручень).

Концепція зовнішньої і внутрішньої критики джерел стала загальноприйнятою і в радянському джерелознавстві. Вважається, що першим у радянському джерелознавстві запропонував відмовитися від цього поділу у 1931 р. С. Биковський, який натомість розробив схему аналітичної (формальної й текстуальної) та синтетичної критики.

Проте цей поділ кардинально не заперечує попередній. Як згадує О. Богдашина [2, с 105], київський науковець М.Я. Варшавчик наголошував, що ще В.В. Ланглуа та Ш. Сеньобос поділяли всю роботу істо-

рика на два етапи: аналітичний та синтетичний, розуміючи під аналізом джерел джерелознавчий етап, а під синтезом – власне історичну побудову, тобто наступну дослідницьку роботу історика.

Зараз більшість відомих істориків підтримують поділ критики на аналітичний та синтетичний етапи (Я. Калакура, О. Богдашина, В. Воронов і ін.). Проте складові внутрішньої і зовнішньої критики і зараз залишаються актуальними.

2. Поняття джерелознавчої критики, її структура і завдання у лекційних курсах І. Крип'якевича 1918 р.

Значну увагу джерелознавчому аналізу як вирішальній стадії дослідницької роботи над документами приділив один з корифеїв українського джерелознавства, виходець з львівської школи М. Грушевського Іван Петрович Крип'якевич. Окремі питання теоретичного джерелознавства як складової історичного дослідження було висвітлено у його педагогічній спадщині.

І. Крип'якевича було запрошено як єдиного викладача-історика з Галичини до заснованого у 1918 р. Кам'янець-Подільського університету, ректором якого став І. Огієнко. Окрім інших курсів, новопризначений приват-доцент готував лекційний курс «Методика історії (Курс з вправами)». Текст передбачуваних лекцій, датований 4 жовтня 1918 року, зберігся у Родинному архіві Крип'якевичів у папці № 149 (зараз матеріали передані до Відділу рукопису Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України) [6].

Проте, з особистих (захворів на тиф) та геополітичних (польсько-українська війна 1918–1919 рр., польсько-радянська війна 1919–1920 рр., радянсько-українська війна 1917–1921 рр.) причин науковець не став тоді університетським викладачем. Ці матеріали, які так і не вдалось почути студентам, були використані при підготовці аналогічного курсу в 1920-их рр. І. Крип'якевич мабуть брав за основу лекції 1918 р., а в 1922 р. лише доповнював матеріал. Якщо теоретичним питанням на кшталт класифікації джерел у 1922 р. він відвів значний обсяг, то критиці джерел – менше. Це пояснюється специфікою курсів. Для Кам'янець-Подільського університету львівський історик готував курс лекцій, де мав змогу докладніше зупинитись на теорії, в той час як у Таємному університеті він вів семінар, а

тому більше уваги приділив критичному аналізу на прикладі розбору конкретних першоджерел.

У вступі до розглядуваного курсу лекцій 1918 р. вчений наголошує на відмінності між «наукою в середній школі і наукою в університеті», що полягає у критичному сприйнятті студентами одержуваних знань шляхом власного дослідження, формування самостійного погляду на минуле, який можна виробити лише оволодівши методикою історичного досліджу: «Академічні студії історії мають на меті приготувати до наукового оброблення історичного матеріалу і вказати дорогу до вироблення самостійних історичних поглядів» [6, арк. 1]. Звертаючись до майбутніх слухачів він розкрив мету занять з методики: «Мета от сих лекцій і вправ буде з початку ввести Вас у методи історичної праці, пізнати способи, якими ми історики добуваємо нашу правду, приглянутися великому верстатові історичної науки і навчитися орудувати відповідними знарядями» [6, арк. 2].

Вчений вважав, що лише оволодівши методикою історичного досліджу, можна виробити самостійний погляд на минуле: «Але як всього того навчитися, тоді ви вже виходите з опіки Вашого професора, тоді кожен має йти о власних ногах, своїм шляхом до своєї цілі» [6, арк. 2]. Історик закликає до наукової самостійності («Самостійність у всіх – се Ваш клич. Про се ви повинні пам'ятати від початку Вашої праці, до сеї мети змагати свідомо і енергійно» [6, арк. 2]).

І. Крип'якевич обстоює право на існування спеціальної методики історичних досліджень і критикує твердження, що метод «се ніщо інше, як пристосування здорового розуму до якоїсь науки і її завдань» [6, арк. 5]. Вчений заперечував думку, що «хто має ясний погляд на річ, той зуміє дослідити історичний матеріал і без ніяких штучних правил» [6, арк. 5]. Незважаючи на прихильність до ідей позитивізму, історик звертає увагу на важливу методичну різницю між історією і природничими науками [6, арк. 2].

Методом І. Крип'якевич вважав «спосіб, яким з матеріалу якоїсь науки добуваємо знання» [6, арк. 3], «се ті дороги, котрими добуваємо з матеріалу нашої науки знання» [6, арк. 5]. *Методологію* визначав як науку «про метод, ... загальний виклад про поняття і єство методу якоїсь науки» [6, арк. 5]. *Методика* в його баченні це – «приложена методологія», «збір поодиноких методичних засад» [6, арк. 5].

Тобто, «методологія» в тогочасному розумінні за значенням дуже наближена до теперішньої методики. Зараз методологія швидше асоціюється з історіософією.

Завдання українських істориків він вбачає у створенні зрілих наукових праць, що не поступатимуться кращим зарубіжним зразкам, автори яких роками вивчають тему, «прикладають вістря критики», старанно працюють над структурою, дбають про стиль викладу». Задля піднесення рівня української історичної науки вчений закликає керуватись принципом *multum non multa* – багато змісту – небагато праць [6, арк. 5], що означає створення меншої кількості фундаментальних, ґрунтовних, якісних робіт замість безлічі дрібних і маловартісних.

І. Крип'якевич вказує, що збиранням історичних джерел займається евристика («гевристика») від грецького слова «*heureka*» – «знаходжу». Отже, першочерговим завданням дослідника є пошук і збирання всіх джерел, що мають відношення до його наукової розвідки.

Для формування справжніх науковців, на глибоке переконання І. Крип'якевича, окрім гевристики як першого етапу науково-дослідної роботи, потрібно оволодіти навичками мистецтва джерелознавчої критики, що, за тогочасними науковими канонами, передбачала освоєння основ зовнішньої та внутрішньої критики.

Знаний науковець прагне поділитись власним досвідом опрацювання історичних джерел. Як свідчить аналіз теоретичних курсів та розроблених вченим семінарів (1918, 1922), він тривалий час був прибічником класичного поділу критики історичних джерел на два етапи: зовнішню та внутрішню критику.

У курсі лекцій 1918 р., який зберігся в Родинному архіві І. Крип'якевичів у папці 168 [5], вчений основну увагу приділяє джерелознавчій критиці. І. Крип'якевич поділяє критику на зверхню (зовнішню) і внутрішню, як і його попередники [8, с. 51; 1, с. 96].

На думку історика, критика проводить огляд і очищення джерел з метою доведення їх достовірності [5]. *Зовнішня («зверхня»)* критика має ствердити «чи якийсь жерело можна допустити як свідоцтво» [5], *внутрішня критика* ж визначає, «яку вартість і вагу має се свідоцтво, які факти можна з нього добути» [5]. Адже можливі випадки існування джерела несфальшованого, проте з тенденційним змістом, навмисно частково чи цілком перекрученого. Отже, як і Е. Бернгейм, І. Крип'яке-

вич відзначав, що зверхня (зовнішня) критика має на меті відтворити первісний текст джерела, перевірити його достовірність [5].

У цьому курсі оцінка (критика) джерел, за І. Крип'якевичем, передбачала дослідження: 1) «повстання» джерела (означення часу, місця «повстання» і автора); 2) «удержання» і несфальшованість тексту; 3) «усталення» тексту (рецензія); 4) встановлення достовірності [5]. В теоретичній частині історик більше зупиняється на зовнішній критиці. Внутрішню розбирає на конкретних прикладах, опрацьовуючи певні першоджерела (Самовидця і т. д.).

Вчений вважав, що очищенням джерел від пізніших додатків і відтворенням його первісного тексту займається *рецензія*. У зв'язку з тим, що оригінали, тобто первісні тексти і автографи і власноручні рукописи – часто втрачені, доводиться мати справу в основному з копіями. Копії, здебільшого, містять похибки. Подібно до Ш. Сеньбоса та Ш. Ланглуа, І. Крип'якевич наводить три випадки: 1) коли оригінал зберігся, 2) коли залишилась одна копія, 3) коли залишилось кілька копій [5]. В такому разі досліджують усі копії з метою вирізнути правдиву.

І. Крип'якевич поділяє думку Ш. Ланглуа і Ш. Сеньбоса [8, с. 103], що коли джерело не є тим, за що воно себе подає, воно є *фальсифікатом*. Він зупиняється на цьому питанні досить детально. Виходячи із поділу джерел на останки і традицію вчений наводить зразки фальсифікатів на прикладі джерел з історії України [5]. Об'єктами фальшування джерел з групи останків ставали предмети, виготовлені людьми різних епох: статуя Світовида (т.зв. збручанський ідол), предмети побуту княжої епохи (перстні, монети, медалі), пізніше зброя, особисті предмети осіб, зокрема чаша і сокира Б. Хмельницького і ін. Серед тілесних останків іноді зустрічаються фальсифіковані мощі святих. З писемних джерел, на думку вченого, фальсифікатами можна вважати деякі акти (грамоти князя Льва, князя Коріатовича).

Вчений відзначає деякі *мотиви фальсифікації* («фальшування») джерел цієї групи: підробка предметів старовини з метою наживи, фальсифікація актів задля підтвердження права на володіння землею тощо. В основному, його твердження щодо мотивів фальсифікації співпадає з мотивами, наведеними Е. Бернгеймом [1, с. 97–99] та О. Лаппо-Данилевським [9, с. 606–607].

Характеризуючи джерела групи традиції, І. Крип'якевич звертає увагу на те, що вони бувають фальсифіковані повністю або підроблені частково. Як приклад фальсифікату літературного твору І. Крип'якевич наводить записки Самійла Зорки, можливого секретаря Богдана Хмельницького, на які посилався літописець Самійло Величко. З метою «барвно» змалювати повстання Б. Хмельницького та надати оповіді більшої достовірності, автор літопису сам «укладав» універсали від імені гетьмана. Прикладом фальсифікату І. Крип'якевич називає також Переяславські статті 1659 р. Вчений звертає увагу на те, що значна частина історичних пісень теж були фальсифікатами. Повністю чи частково сфальсифікованими бувають історичні написи, церковні книги, генеалогії, літописи, біографії, мемуари, листи, портрети.

І. Крип'якевич вважає, що коли джерело вважають іншим, ніж воно є, коли його хибно відносять до іншої епохи чи приписують іншому авторові, тоді з'являється «похибка». «Похибкою» в усній традиції, на думку вченого, слід вважати «казкові оповідання», в яких немає історичних спогадів.

Наступним етапом зовнішньої критики джерела після встановлення його достовірності І. Крип'якевич вважає *«завдання зверхнього означення джерела»*, що передбачає «означення зверхніх обставин походження і приналежності жерела» [5], а саме: 1) *означення часу*; 2) *означення місця*; 3) *означення оригінальності* (чи є джерело самостійним, не залежним від інших) [5]. На відміну від Бернгейма [1, с. 102], І. Крип'якевич ці завдання виділяє окремим блоком.

Як і його попередники, вчений підкреслює, що вартість джерела залежить від того, як близько *часово* воно стоїть до описуваних подій. Тільки порівняння з іншими джерелами змісту, форми, стилю, мови дає можливість встановити дві часові межі виникнення джерела. Подібно Е. Бернгейму [1, с. 103], він визначає їх як *terminus post quem* (дата, після якої могло з'явитись джерело) і *terminus ante quem* (найпізніша дата його можливої появи) [5].

Дані про місце створення джерела можна здобути, вказує І. Крип'якевич, із *місця* його знахідки, змісту, мови, діалекту, водяних знаків паперу, палеографічних ознак рукопису. Вищесказане він ілюструє прикладами з джерел української історії: чернігівський діалект в деяких документах Хмельницького, назви галицьких місцевостей в Львівському літописі.

Велику увагу вчений приділяє визначенню *авторства*. Як і Бернгейм [1, с. 62], він вважає, що коли автор відомий, слід зібрати його найдокладнішу біографію. Коли джерело знайдене в автографі, інколи може пощастити знайти автографічний твір цього ж автора з вказаним його іменем. Та найчастіше доводиться порівнювати мову, стиль, хід думок, світогляд з іншими джерелами, автори яких відомі. Зміст видає «зраджує» інтерес автора до висвітлюваних ним подій, симпатії до певних станів тощо.

Черговим складним завданням І. Крип'якевич вважає встановлення *оригінальності змісту джерела*, тобто встановлення, чи воно не залежне від іншого джерела [5]. І. Крип'якевич зауважує, що складність цієї роботи полягає в тому, що в давні часи плагиат, наслідування були досить поширеним явищем, бо не заборонялись законом.

Як і Бернгейм [1, с. 105], І. Крип'якевич вважає за доцільне для виявлення оригінального та похідного від нього джерел застосування порівняльного методу [6]. Він акцентував увагу на тому, що первісними є, як правило, джерела групи останків (залишків). Серед джерел традиції є багато неоригінальних. Вчений писав, що джерела, які розповідають про ту ж подію, в той самий спосіб, є «посвоячені», тобто залежні одне від одного. При цьому він був переконаний в тому, що «залежне джерело все зраджується так, як учень, що відписав шкільну вправу від товариша: явні непорозуміння, фрази і погляди переписані механічно, без думки, неоправдані пропуски, або знов непотрібні додатки» [5].

Цікавим у цьому курсі І. Крип'якевича є визначення і детальний розбір *ерудиції* як частини зовнішньої («зверхньої») критики (чи навіть ототожнення: зверхня критика – ерудиційна критика). До її завдань історик відносить: «очищувати заховані, відкривати фальсифікати і помилки, переводити студії над часом, місцем повстання жерела і автором, стверджувати чи жерело оригінальне, чи залежне, в кінці публікувати жерела» [5].

Хоча «дрібничкові» досліди, безкінечні аналізи зверхньої критики викликають інколи «насміхи», проте, як вважає вчений, кожний історик мусить пройти цю школу, тому що «без тих важких, детальних приготувань не може бути ніякої історії – наперед треба звести каміння і обчистити його, а тоді починати будову» [5].

І. Крип'якевич зауважує, що на Заході, в першу чергу в Німеччині, а також в Англії і Франції, ерудиційна критика стала окремою спеціальністю. Навіть дослідники, що займаються критичними дослідженнями, поділяються, в свою чергу, на окремі групи: спеціалісти, що займаються відтворенням текстів, критикою походження, інвентаризацією в архівах, виданням джерел і ін. Це, по-суті, архівно-археографічна робота.

Вчений жалкує з приводу відсутності вітчизняної групи чи школи ерудитів, які б займалися підготовкою критичного опрацювання матеріалу для історії. Він зауважує, що, незважаючи на те, що багато людей працюють в архівах і навіть видають джерела, їх можна вважати дилетантами, яким бракує методичної підготовки.

І. Крип'якевич слушно відзначає, що далеко не кожний, хто любить історію, може стати ерудитом. Він підкреслює, що треба мати цілий ряд вроджених «прикмет» (рис), що дозволяють присвятити себе цій діяльності. Перша умова – це «замилування», любов до ерудиційної праці, адже зверхня критика передбачає «ряд дрібних технічних трудів, нераз сірих, одноманітних» [5].

«Сі, що мріють про якісь ефективні здобутки, – писав вчений, – голосні тріумфи, тут не знаходять поля для попису. Се арена для тихих, витривалих робітників, не жадних дешевої слави» [5]. Другою необхідною рисою він вважав педантизм, «докладність». Не підходить для цієї праці, на думку вченого, і такий тип людей, що не вміють налаштуватися на систематичну роботу, а кожную справу виконують недбало, неважно. Тут потрібні люди, які в роботі дотримуються порядку, звертають увагу на кожную дрібницю, кожную фразу, літеру.

Як і Ш. Сеньобос та Ш. Ланглуа [8, с. 99], І. Крип'якевич наголошує, що головна «чеснота» ерудита – це терпеливість. Люди нервозні, неспокійні, поспішливі не можуть стати ерудитами. І. Крип'якевич вважав, що ерудит повинен мати «ум здібний до дослідів», «силу уваги і волі», а також інстинкт до розв'язування проблем, тобто «ум рухливий». Він має бути сумлінним і об'єктивним. Вчений був переконаний, що кропітка праця справжнього ерудита рано чи пізно буде помічена і достойно оцінена.

Разом з тим І. Крип'якевич, як і в свій час Ш. Сеньобос та Ш. Ланглуа [8, с. 104] застерігав ерудитів від небезпеки замкнутися в галузі ерудиції, що загрожує звуженням їх світогляду і дріб'язковістю праць.

Крім того, зазначає вчений, спеціаліст, який довго працює в одному напрямку, може втратити усвідомлення значення і місця своєї праці в загальному процесі історичного дослідження. Він забуває, що ерудиційна критика має на меті підготовку матеріалу до подальших історичних студій, «йому здається, що се вицвіт наукової праці» [5]. При такій постановці питання критика вироджується, губиться в незначних дрібницях, аналізуються і видаються безвартісні джерела. На думку І. Крип'якевича, такі спеціалісти «критикують для самого критикування», втрачають провідну ідею, а «суть речі – історія – для них справа рівнодушна» [5].

3. Проблема джерелознавчої критики та її етапи в матеріалах «Семінару» І. Крип'якевича (1922 р.)

І. Крип'якевич, якому не пощастило викладати в Кам'янець-Подільському університеті, з повною віддачею проявив себе як викладач філософського факультету Львівського таємного університету у 1922–1925 рр.

Серед інших дисциплін він вів семінар з методики історичних досліджень (лекції вів М. Кордуба, в якого був уже підручник з цього предмету). Хоча, як видно з попереднього розділу, методику історичного дослідження як університетську дисципліну І. Крип'якевич розробляв ще з 1918 р., а цікавився нею ще з гімназійних років. У папці 173 Родинного архіву Крип'якевичів зберігається машинописний курс з цього предмету під назвою «Семінар», датований 30 січня 1922 р. [7] Семінари з цього предмета І. Крип'якевич проводив вдома.

Розглядуваний курс складається з чотирьох частин. Перша була присвячена розкриттю суті джерелознавчої евристики, що передбачала пошук і збір джерельної бази дослідження та класифікацію джерел, наступні – критичному аналізу джерел, синтезу джерел, способу зображення.

Перша частина більш об'ємна, містить розгорнутий виклад теоретичного матеріалу, в той час як в наступних частинах – більш практичного спрямування – теоретичні питання джерелознавства відпрацьовувались, переважно, на основі розбору конкретних джерел.

І. Крип'якевич називає етапи самостійної джерельної праці [7, арк. 13]:

1. Збір матеріалу.
2. Критика джерел.

3. Синтез джерел.

4. Спосіб зображення.

Наука, котра подає спосіб збирання джерел, та їх вичисляє, – писав І. Крип'якевич, – називається гевристика. Розгляд етапів самостійної джерельної праці він проводить в тому ж порядку, що їх долає дослідник, котрий спочатку збирає джерела з теми, а зібравши, їх переглядає, досліджує. Цей «розслід джерел» вчений і називає **критикою**.

Йдучи в руслі концепції Е. Бернгейма та Ш. Ланглуа і Ш. Сеньобаса, які вирізняли зовнішню і внутрішню критику, І. Крип'якевич анонсує поділ критики на 2 частини а) «**зверхну**, або зовнішню», б) «**внутрішню-внішню**», а потім в тексті розкриває їх зміст. Також історик формулює завдання, які кожна частина виконує. **Зверхна**, або зовнішня критика «розсліджує оскільки дане джерело є правдиве» [7, арк. 13], а «**внутрішня-внішня**» критика досліджує, чи дане джерело говорить правду, і наскільки дослідник може його використати.

Якщо не враховувати особливості галицької розмовної мови початку ХХ ст., на перший погляд може скластись враження, що завдання етапів критики дублюються, а поняття «внутрішня-внішня» критика взагалі містить внутрішню суперечність. Справа в тому, що у словосполученні «внутрішня-внішня» слово «внішня» означає не «зовнішня» в сучасному розумінні цього слова, а вживається як антонім до слова зовнішня (зо-внішня ↔ внішня). Джерело «правдиве» також означає «справжнє», «дійсне», а не правдомовне, як може спочатку здатись. Треба враховувати, що І. Крип'якевич послуговувався німецькомовним виданням Е. Бернгейма, працю якого він і поклав в основу свого курсу. Це власний переклад львівського науковця, який був вихований і проживав у польськомовному середовищі.

Отже, **зовнішня** («**зверхна**») критика досліджує справжність самого джерела, а внутрішня – встановлює, чи дане джерело подає правдиві, достовірні відомості і наскільки йому можна довіряти, в якій мірі можна використати його інформацію. Для встановлення автентичності писемних джерел («документів») зовнішня критика встановлює («гляди́ть» – досліджує), чи відповідає дане джерело за зовнішньою формою («з боку зверхної форми» [7, арк. 13]) іншим документам того часу, справжність яких доведена. Історик наголошує на наявності багатьох сфальшованих історичних джерел, і як приклади називає

всі грамоти князя Льва, деякі універсали Б. Хмельницького, наведені Величком в його «Історії Русів». Довести несфальшованість (автентичність) джерела можна за допомогою дослідження паперу, письма, печаток, послуговуючись методами папірознавства («папірографії»), про яку в тексті зазначається, що «сеї відділ науки розвинувся посліднім часами в окрему науку» [7, арк. 13]), палеографії, сфрагістики, а також при студіюванні різних зовнішніх ознак, з боку *стилізації* і т. д.

Стосовно *стилізації* швидше за все мова йде про формулярознавче дослідження документів. Адже далі автор під заголовком «Стилізація універсалів» оповідає про правила їх укладення, наголошує на їх структурній подібності до дипломів, подає в стислій формі огляд компонентів (формул). І дійсно, аналіз документів з усталеним набором елементів дозволяє виявити підробки за умови недотримання правил типової структурної побудови.

Визнаний спеціаліст щодо мовного і речового тлумачення тексту історичних джерел І. Крип'якевич наголошує, що в рамках внутрішньої критики дослідник зобов'язаний провести мовну та «річеву» інтерпретацію тексту або «перевід» [7, арк. 14] (тлумачення) джерела (пізніше називатиме «мовне і речове зрозуміння тексту», «мовне і речове тлумачення тексту»), тобто бути добре ознайомленим з мовою даного джерела, значенням кожного слова та максимально володіти інформацією, пов'язаною безпосередньо з предметом свого дослідження та епохою, до якої належить джерело («повинен історик знати докладно все те з об'ягу історії, що до тепер є прослідженим і загальнозвісним і бодай опанувати всесторонньо історію того часу, з якого даний документ походить, зглядно до якого (належить) відноситься» [7, арк. 14]).

Завданням **внутрішньої критики** є «переконатись на підставі вже відомих даних оскільки нове джерело опираєся на правді, що в ньому тенденційне, те оскільки нових відомостей подає» [7, арк. 13], адже несфальшоване джерело за змістом може бути тенденційним, цілком чи частково перекрученим.

Особливістю цього курсу є наявність етапу **синтезу** джерельних даних, що передбачає вибір і впорядкування матеріалу по таким пунктам: 1. матеріал, котрий відноситься до особи, 2. місцевості, 3. часу, 4. предмету («Кожний дослідник берєся до даного джерела з певними цілями і відносно до тої цілі вибирає потрібні йому відомости»).

Для ілюстрації своїх положень автор курсу наводить текст універсалу Б. Хмельницького, виданий 28 грудня 1648 р. ігумені Печерського жіночого монастиря Магдалені Білецькій щодо селян залежного села Підгірці, які спочатку добровільно перейшли в підданство монастиря, щоб не служити в козацькому війську, а потім проголосили себе «новими козаками» і відмовились виконувати ці повинності. Хмельницький наказує, щоб вони повернулись у підданство монастиря під страхом смерті, «Бо мы со всимъ войскомъ не хотимъ отъ монастыровъ, особливо отъ убогихъ законницъ подданыхъ отымовати: дасть Богъ на службу войсковую охочихъ и безъ людей церковныхъ» [7, арк.14].

I. Крип'якевич поділяє текст на три основні частини (вступний протокол, текст, кінцевий протокол), проставляючи в тексті нумерацію, що відповідає структурним формулам універсала: 1. Intitulatio. 2. Inscriptio II. 3. Narratio 4. Dispositio 5. Sanctio: comminatio ~ III. 6. Datum 7. Subscriptio [7, арк.14].

На прикладі універсалу I. Крип'якевич роз'яснює, як проводити синтезу джерельної інформації щодо *осіб, місцевостей*, з огляду на *предмет*.

Так, при розгляді *особи* Б. Хмельницького в світлі відомостей джерела, нас буде цікавити його титул, місце перебування – *itinerar* (Київ), характеристика (не буде приймати до війська церковних людей). При проведенні синтезу щодо *особи* М. Білецької з джерела можна отримати таку інформацію: її стан (монахиня), гідність (ігуменя), *itinerar* (с. Підгорці біля Києва). Стосовно імені Білецької, немає такої впевненості як щодо імені гетьмана, тому в універсалі це ім'я могло бути перекрученим. Для підтвердження імені було б бажано віднайти інший документ з того часу, в якому б ігуменю з села Підгорець (чи Підгірець) теж називали Магдалена Білецька.

У рамках проведення синтезу щодо *місцевості* з цього універсалу можна вибрати Підгірці, Київ, запорізьке військо, Печерський монастир. Особливо важливий документ для с. Підгірці, назва якого, як зазначає I. Крип'якевич, з огляду на відсутність домінування в той час звуку «і» швидше за все вимовлялась як «Підгорци». Юридичні відносини між Підгірцями і Печерським монастирем на підставі згаданого документу важко достовірно визначити – Підгірці могли бути у власності монастиря, або ним винайматися. Назва «запорожське військо»

живається на позначення цілої української армії, бо військо Хмельницького було слабко пов'язане з Запоріжжям.

Обсяг синтези з огляду на *предмет* незвичайно обширний – це і обсяг гетьманської влади, підданство, військова служба, воєний неприязель, козаки, нові козаки, церковне життя. Титул «гетьман» важливий для студіювання титулів запорізького війська.

Хоча і з одного джерела можна «витягнути» корисну інформацію («Навіть малий універзал дає багато матеріалу для дослідника, тому навіть на найменші дрібниці треба звертати найвищу увагу» [7, арк.15]), проте історик був переконаний, що потрібно користуватись значною кількістю писемних джерел («Однак загальний і безсумнівний погляд на якусь справу можна виробити собі лише на підставі більшого числа документів» [7, арк.15]).

В залежності від предмету дослідницького інтересу вчений має обрати метод нотування (фіксації) потрібної інформації. Він зауважує, що важкодоступність джерел вимагає більше часу для їх збору та пропонує дві системи виписок з джерел («нотування») – зошитковий і картковий. Для обмеженої теми – в «нотатці» (записнику, зошиті), для більш обширної – на картках. При цьому він наголошував, що «найліпша система се записування на картках (карткова система)» [7, арк. 15]. У 1967 р., вчений зауважив, що зошитова система при великих роботах неефективна, тому що є досить громіздкою.

Будучи прихильником карткового методу, Іван Петрович наводить його докладний опис. В залежності від обсягу нотатки, на кожне джерело призначається аркуш, половина чи чверть аркушу з зошита. Цей спосіб накопичення матеріалу І. Крип'якевич вважав зручним і таким, що дозволяє групувати картки за темами: «Сей спосіб поступовання тим догідний, головно коли збираємо матеріали до різних тем, що в потребі вибираємо картки, що відносяться до одної теми» [7, арк. 16]. З одного джерела можна вибирати матеріал до різних тем, дублюючи ту ж саму звістку на інші картки, якщо її можна використати при розгляді іншої проблематики.

Історик, послуговуючись власним досвідом, дає практичні поради по оформленню картки з випискою джерельної звістки: «Уложення записника переводиться в той спосіб, що на лівім розі картки виписується особу чи річ о котру нам ходить, а на правім розі означається

блище зміст нашого інтересу. Опісля слідує занотовання самого матеріялу. При кінці занотовується джерело, з якого матеріял вибрано, його дату і місце, де джерело переховується» [7, арк. 16]. Він навіть наводить зразок такої картки, що є особливою цінністю цього курсу:

«Богдан Хмельницький

28./XII. 1648. р. находився в Києві. Itinerar

З універсалу Б.Х., виданого відносно села Підгорець з 28/XII. 1648.

Джерело переховується в Харкові в такім а такім архіві» [7, арк. 16].

Збір, накопичення («вибір») матеріялу І. Крип'якевич називає латинським словом «Collectanea», що перекладається як підбірка, зібрання заміток, виписок, антологія, суміш.

Після збору матеріялу і його «зінтерпретовання» (зрозуміння), потрібно «усталити», тобто «ствердити» (відібрати) факти з джерела до певної теми.

На цій найважливішій стадії відбувається відбір, відсортовування доведених фактів від непідтверджених («Се вобрання фактів се найважнійша часть досліду для історика, бо тут ходить, щоби виділити факти певні від непевних. При непевних треба все додати слово «мабуть» [7, арк. 16]).

І. Крип'якевич демонструє, які факти можна вибрати з розглядуваного універсалу щодо монастирів в добу Б. Хмельницького: факт добровільного переходу в підданство монастирю, факт втечі до козацького війська, щоб ухилитись від прийнятих обов'язків, факт видання Б. Хмельницьким у відповідь на скаргу монахів універсалу із заявою, що не потребує церковних людей до війська.

І. Крип'якевич зазначає, що після того, як матеріял зібраний, критично розібраний і «усталені» факти, можна приступити до завершальної стадії роботи з джерелом – «зображення» (по суті – виклад матеріялу). Досвідчений науковець наголошує, що зображення треба проводити на основі доведених фактів з декількох джерел, і лише як виняток «може наступити зображення оперте на факти одного джерела» [7, арк. 17]. Він як приклад наводить зображення історії села Підгірці, базуючись на наведеному універсалі: «Село Підгірці в роках 1648–49 належало до Печерського монастиря жіночого. (Вправді джерело не подає сего, однак тому, що ся ігуменя тут розпоряджається, можна се в зображенню сказати). Селяни Підгорець були тимсамим

піддані згаданого монастиря, відбували роботи і повинності. З початком повстання 1648 монастиреви піддалися добровільно також інші люди, котрі не хотіли іти до війська та зобов'язалися робити панщину. Пізнійше проголосили себе сі люди мабуть козаками (нові козаки) і відмовилися [виконувати] свої обов'язки. Хмельницький мабуть на жадання ігумені Магдалини Білецької, підчас його побуту в Києві видав універсал, в яким заявляє, що не хоче відбирати від монастиря церковних людей і наказує, щоби всі піддані монастиря в Підгірцях були для монастиря послушними» [7, арк. 16–17].

З порад як проводити критику і рецензувати науково-популярні та наукові праці проглядаються вимоги і критерії, які відомий історик висував до підготовки наукової праці загалом. Вони зберігають свою корисність і досі. В розділі «Критика наукових праць» вчений схематично назвав принципи і етапи джерелознавчої праці. Джерелознавець має зібрати першоджерела («джерела з першої руки»), що відносяться до певної теми, «перевести» (провести) їх критику та синтезу, вміти правильно розпорядитись здобутим матеріалом під час «зображення» (вміти «собі дати раду з матеріялом в зображенню» [7, арк. 17]).

І. Крип'якевич знову згадує про необхідність приділення уваги порядку зображення відповідно до хронологічного, територіального та персоналіїного принципів.

На його думку також варто слідкувати, щоб частини, на які автор ділить свою працю, були логічно пов'язані між собою. Мистецький, високохудожній виклад («Аргизм зображення, зверхня форма» [7, арк. 17]) в науковій праці, на відміну від популярної, не є обов'язковим, «однак нічого не шкодить, коли і наукова праця представлена артистично» [7, арк. 17], – переконаний видатний історик.

І. Крип'якевич зазначає, що, на відміну від німців, французи дбають про літературну обробку тексту, що робить такі праці приємними для читання.

4. Висновки

Справжню повноцінну наукову працю можна створити лише на основі, або з широким залученням історичних джерел, грамотно проведена критика яких є запорукою повноти і достовірності фактичного змісту джерела та об'єктивності історіописання загалом. Усвідом-

лення необхідності критики історичних джерел з'явилося ще з середини XVI ст. Надалі погляд на її місце та структуру в історичній науці вдосконалювався.

Одним з перших вітчизняних спеціалістів з теоретичного джерелознавства, який глибоко розробляв цю проблематику на українському ґрунті був представник львівської історичної школи М. Грушевського і послідовник київської школи документалістики Іван Петрович Крип'якевич. В його працях розкриваються основні засади методики дослідницької практики. У своїх розробках університетських курсів вчений розглянув питання теорії та методики історичного, зокрема джерелознавчого дослідження. Курси, особливо семінарський, максимально прив'язані до практики. Теоретичні положення розбираються на прикладі конкретних джерел.

Вчений причетний до формування джерелознавства як навчальної університетської дисципліни. Він захищав статус історичного дослідження як повноцінного наукового дослідження зі своїми специфічними методами. Також він розширив дефінітивний апарат джерелознавства, сформулював завдання і предмет внутрішньої і зовнішньої критики.

Розглядувані курси є пам'яткою джерелознавчої думки. Їх залучення до наукового обігу дозволить визначити ступінь самостійного внеску І. Крип'якевича в порівнянні із західноєвропейською основою в розробку теоретико-методологічних засад джерелознавства, сприятиме встановленню наукового пріоритету.

Видатний галицький науковець ділиться зі студентами, майбутніми істориками, дослідницьким інструментарієм, напр. з власного наукового досвіду рекомендує найоптимальніші методи і прийоми наукової роботи (зошитковий і картковий методи виписок, і навіть наводить зразок картки), що й зараз не втратили практичного значення.

У І. Крип'якевича сформувався потужний дослідницький багаж, вироблений на основі особистих навичок, опрацювання зразкових історичних праць і оволодіння засадами передової методики. Він прагнув допомогти молодшим колегам оволодіти мистецтвом науково-дослідницької праці. Ділячись своїм колосальним науково-практичним досвідом, визначний історик зі світовим іменем через століття простягає сучасному науковцю руку допомоги. У молодих дослідників з'яви-

лась унікальна можливість отримати своєрідним віртуальним наставником І. Крип'якевича, через століття почути поради прикладного характеру знаного спеціаліста в царині методики історичного дослідження, стати в якійсь мірі учасником його семінарів, які він проводив за зразком славетних «історичних вправ» М. Грушевського.

І. Крип'якевич сам став класиком методики історичного дослідження, адаптувавши і розвинувши позитивістську парадигму Е. Бернгейма, Ш. Ланглуа і Ш. Сеньобаса, Г. Моно і ін. Вінцем його студій у цьому напрямку стане «Нарис методики історичного дослідження», який багато десятиліть був фактично практичним посібником. Курси 1918 та 1922 рр., що аналізуються, дозволяють постежити еволюцію та трансформацію його уявлень щодо схеми та прийомів аналізу джерел.

Попри панування сучасних технологій, рекомендації львівського історика не втрачають своєї актуальності та послужать для збагачення сучасної української методики науково-дослідної роботи. Зараз, часто не виділяючи внутрішню і зовнішню критику, по суті діють в полі їх завдань. Комплекс елементів джерелознавчої критики (доведення автентичності пам'ятки, встановлення часу, місця, авторства, обставин та мотивів походження, тлумачення тексту, визначення вірогідності джерела і ін.) широко застосовується і в сучасному джерелознавстві.

Видно, що видатний історик покладав і ідеологічне завдання на історичну науку. Історичне дослідження він переводив з вузької суто наукової площини в політичну, вважаючи за необхідне творення фахових праць з національної історії на світовому рівні, які б можна протиставити історичним фальсифікаціям, трактуванню зображення історії України як історії меншовартісного бездержавного народу.

Міркування вченого звучать особливо злободенно особливо зараз під час російської агресії, яка як ідеологічне підґрунтя використала саме фальсифікацію історії, великодержавне її трактування. Як показує практика, неправильно проведене тенденційне, заангажоване історичне дослідження, засноване на використанні недостовірної інформації, перекрученні фактів, неправильному прочитанні і оцінці джерел, недостатньому володінні методами джерелознавчої критики провокують більшість конфліктів локальних та загальносвітового масштабу. Щоб запобігти спекулюванню на історії, створенню національних міфів, треба навчитись на основі джерел обґрунтовувати історичну правду.

Перспективи подальших розробок: в майбутньому варто провести компаративний аналіз усіх праць вченого на предмет зміни його поглядів на структуру джерельної критики.

Список літератури:

1. Бернгейм Э. Введение в историческую науку / пер. с нем. СПб., 1908. 135 с.
2. Богдашина О. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії : навчально-методичний посібник. 3-е вид., доп. та переробл. Харків : «Видавництво Сага», 2008. 214 с.
3. Воронов В. Джерелознавство історії України : курс лекцій. Дніпропетровськ : Видавництво Дніпропетровського університету, 2003. 336 с.
4. Историчне джерелознавство : підруч. для студентів ВНЗ / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко, Б. І. Корольов, В. П. Коцур. Вид. 2-ге, допов. і перероб. Київ : Либідь, 2017. 510 с.
5. Крип'якевич І. Матеріали до методики. 1918. *РА Крип'якевичів* (Родинний архів Крип'якевичів). Папка (Далі – П.). 168. 100 арк.
6. Крип'якевич І. Методика історії. Курс з вправами. 4. X. 1918. *РА Крип'якевичів*. П. 149. 53 арк.
7. Крип'якевич І. Семінар. 30.1.1922. *РА Крип'якевичів*. П. 173. 24 арк.
8. Ланглуа Ш., Сеньобос Ш. Введение в изучение истории / пер. с фр. СПб. : Тип. И. И. Скороходова, 1899. 275 с.
9. Лаппо-Данилевский О. Методология истории. СПб., 1913. Вып. 2. 802 с.
10. Мороз І. Внесок І. Крип'якевича у розвиток теоретичного джерелознавства та методики історичного дослідження *Modern historical science: changes and development synergy of research studies* : Collective monograph. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2021. P. 72–100.

References:

1. Bernheim E. (1908) Vvedeniye v istoricheskuyu nauku [Introduction to historical science]. Spb., 135 p. (in Russian)
2. Bohdashyna O. (2008) Dzhereloznavstvo istoriyi Ukrayiny: pytannia teorii, metodyky, istoriyi: navchalno-metodychnyi posibnyk [Source studies of the history of Ukraine: issues of theory, methodology, history]. 3-e vyd., dop. ta pererobl. Kharkiv: "Vydavnytstvo Saha", 214 p. (in Ukrainian)
3. Voronov V. (2003) Dzhereloznavstvo istoriyi Ukrainy [Source studies of the history of Ukraine: issues of theory, methodology, history]: kurs lektsiy. Dnipropetrovs'k: Vydavnytstvo Dnipropetrovs'koho universytetu, 336 p. (in Ukrainian)
4. Istorychne dzhereloznavstvo (2017) [Historic surce studies]: pidruch. dlia studentiv VNZ / Ya. S. Kalakura, I. N. Voitsekhivska, S. F. Pavlenko, B. I. Korolov, V. P. Kotsur. Vyd. 2-he, dopov. i pererob. Kyiv: Libid', 510 p. (in Ukrainian)
5. Krypiakevych I. (1918) Materialy do metodyky [Materials for method]. *RA Krypiakevychiv (Rodynnyi arkhiv Krypiakevychiv)*. Papka (Dali – P.). 168. 100 ark. (in Ukrainian)

6. Krypiakevych I. (1918) *Metodyka istoriyi. Kurs z vpravamy* [Method of history. A course with exercises]. 4. X. *RA Krypiakevychiv*. P. 149. 53 ark. (in Ukrainian)
7. Krypiakevych I. Seminar [Seminar]. 30.1.1922. *RA Krypiakevychiv*. P. 173. 24 ark. (in Ukrainian)
8. Lanhlua Sh., Senobos Sh. (1899) *Vvedeniye v izucheniye istorii / per. s fr.* [Introduction to the study of history]. SPb.: Tip. I. I. Skorohodova, 275 p. (in Russian)
9. Lappo-Danylevskiy O. (1913) *Metodologiya istorii* [Methodology of history]. SPb., vol. 2. (in Russian)
10. Moroz I. (2021) *Vnesok I.Krypiakevycha u rozvytok teoretychnoho dzhereloznavstva ta metodyky istorychnoho doslidzhennia* [Contribution of I. Krypyakevich to the development of theoretical source studies and methods of historical research]. *Modern historical science: changes and development synergy of research studies*: Collective monograph. Riga, Latvia: Baltija Publishing, pp. 72–100. (in Ukrainian)